

η φιλοσοφία ως κριτική της κοινωνίας

Συνέντευξη του Michael Walzer στον Βασίλη Βουτσάκη (Princeton, 21.11.2004)

Βασίλης Βουτσάκης: Είστε πολιτικός και κοινωνικός φιλόσοφος με παγκόσμια αναγνώριση και ταυτόχρονα στρατευμένος διανοούμενος με έντονη παρουσία στην πρώτη γραμμή πολλών κοινωνικών ή πολιτικών αγώνων. Αν αναρωτιόταν κανείς ποια λειτουργία επιτελεί η πολιτική φιλοσοφία στο έργο σας και ποια είναι η σχέση της με την πολιτική πράξη, νομίζω ότι θα στεκόταν στην κεντρική θέση της κριτικής. Πιστεύετε στην ανάγκη της κριτικής και μάλιστα της ριζικής, ακόμη και στις λιγότερο ηρωικές και πιο καθημερινές στιγμές της - από την άλλη, πιστεύετε ότι αυτή η κριτική πρέπει να αποφεύγει τον ιεραποστολικό τόνο, να λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις και να μεριμνά για την υλοποίηση αυτών που υποστηρίζει. Πού μπορεί να στηριχθεί η κριτική την οποία μπορεί να ασκεί ένας πολιτικός φιλόσοφος σε μια κοινωνία όπως, π.χ., η αμερικανική;

Michael Walzer: Κατ' αρχάς θα πρέπει να πω ότι η πολιτική φιλοσοφία στην Αμερική έχει πολλές τάσεις - μερικές από τις οποίες δεν είναι κριτικές απέναντι στον τρόπο λειτουργίας της αμερικανικής κοινωνίας. Θα ήταν λάθος να απλουστεύουμε μια πολύ πιο σύνθετη και πλούσια πραγματικότητα. Και θα ήταν λάθος γιατί η ίδια η κοινωνική κριτική πρέπει να είναι πολύ ευαίσθητη στην πραγματικότητα εντός της οποίας ασκείται, δηλαδή, μεταξύ άλλων, και στον φιλοσοφικό της περίγυρο, στη διάπλαση του οποίου άλλωστε συμβάλλει και η ίδια.

Για παράδειγμα, αν δούμε λίγο τη φιλοσοφική σκηνή, υπάρχουν οι νεοσυντηρητικοί υποστηρικτές του Leo Strauss, οι οποίοι όχι μόνο δεν αμφισβητούν αλλά αντίθετα υποστηρίζουν απόλυτα το κοινωνικο-πολιτικό οικοδόμημα της σύγχρονης Αμερικής. ωστόσο, ακόμη και αυτοί επικρίνουν ορισμένες πλευρές του. Απέναντί τους έχουμε, μεταξύ άλλων, τους φιλελεύθερους, οι οποίοι αμφισβητούν την αμερικανική κοινωνία στο όνομα αρχών όπως η ελευθερία, η δημοκρατία και η ισότητα. Έτσι στοχαστές όπως ο Dworkin, ο Tom Nagel κ.ά. μπορούν να ασκήσουν σφοδρή κριτική στην αμερικανική κοινωνία κυρίως επειδή υπολείπεται ως προς ένα αρκετά απαιτητικό ιδεώδες της ισότητας, ενώ υπάρχουν και πολλοί άλλοι πολύ πιο ριζοσπάστες.

Εγώ θα έλεγα ότι η κοινωνική κριτική μπορεί να στηριχθεί σε ορισμένες αρχές που πηγάζουν από την πολιτική μας παράδοση αλλά που ακόμη απέχουν πολύ από το να έχουν πραγματωθεί με ικανοποιητικό τρόπο. Οι αρχές αυτές δεν είναι αφηρημένες αλλά συγκεκριμένες και αντιστοιχούν στον τρόπο ζωής και τις πρακτικές μας. Από την άλλη, μας επιτρέπουν να στεκόμαστε κριτικά απέναντί τους. Και έργο μας είναι να εκλεπτύνουμε αυτές τις αρχές, μερικές όμως φορές θα χρειαστεί να τις αλλάξουμε λιγότερο ή περισσότερο. Η ίδια η πραγματικότητα θα το απαιτήσει. Αυτό άλλωστε έχει κάνει και μέχρι τώρα.

Β.Β.: Ας σταθούμε ακόμη περισσότερο στην προσωπική σας διαδρομή. Αν για να ασκήσετε κριτική δεν μπορείτε να είσαστε ευαίσθητος στις ανάγκες της εποχής σας, πιστεύετε ότι υπάρχουν κάποια θεωρητικά αιτήματα που έθεσε με ιδιαίτερη ένταση η κοινωνία ή κάποιες μερίδες της (το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τα δικαιώματα των μαύρων κτλ.) κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, που ακόμη είναι επίκαιρα και η πολιτική φιλοσοφία που ασκείτε ήταν και είναι καλό να απαντήσει;

Μ.Β.: Η περίοδος από το 1960 και μετά είναι μια περίοδος γεμάτη ερεθίσματα και προκλήσεις για τη σκέψη και την πράξη από τη σκοπιά ενός πολιτικού φιλοσόφου, ο οποίος σκέφτεται ριζικά τα ζητήματα που θέτει η εποχή του. Αναφερθήκατε στην πρώτη γραμμή των αγώνων - στις εμπειρίες μας από πικετοφορίες έξω από χώρους εργασίας για τα δικαιώματα των μαύρων, εκεί όπου έβλεπα την ισότητα μεταξύ των φυλών να γίνεται πραγματικά, μπροστά στα μάτια μου, πράξη. Η εποχή μας έθετε αιτήματα, ένα δε από τα σημαντικότερα είναι το αίτημα της ισότητας - και εμείς αγωνιζόμαστε να το επεξεργασθούμε στη θεωρία και στην πράξη, να εξετάσουμε πώς θα μπορούσε να εφαρμοσθεί στα διάφορα πεδία της κοινωνικής ζωής.

Και συχνά τα καταφέρναμε. Από την άποψη αυτή, τα πράγματα έχουν πάει καλά. Πιστεύω ότι η αμερικανική κοινωνία έχει κάνει μεγάλα βήματα όσον αφορά την ισότητα σε διάφορα

πεδία της κοινωνικής ζωής – στις σχέσεις μεταξύ των φυλών, των φύλων, τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων... Αντίθετα, εκεί όπου δεν έχουν γίνει αυτά τα βήματα είναι στο οικονομικό πεδίο, όπου υπάρχουν μεγάλες ανισότητες και όπου ασκείται πολλή καταπίεση. Να σας αναφέρω ένα παράδειγμα. Το 1998 στην Εθνική Συνδιάσκεψη του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος η πλειοψηφία των συνέδρων ήταν γυναίκες – κάτι αδιανόητο μερικές δεκαετίες πριν.

Ακατανόητο όμως ήταν –και ακόμη είναι– και κάτι άλλο: ο λόγος για τον οποίο οι γυναίκες αυτές ήταν εκεί, στο συντηρητικό κόμμα, το κόμμα που υποστηρίζει τη διαίωση του σημερινού συστήματος. Βλέπουμε λοιπόν ότι η κοινωνική εξίσωση συνυπάρχει με την αποδοχή των οικονομικών ανισοτήτων. Ή καλύτερα: διαπιστώνουμε ότι δεν κατορθώσαμε να μεταφράσουμε το αίτημα για ισότητα σε αίτημα για οικονομική ισότητα, όπως το κάναμε όσον αφορά την ισότητα ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα, τους λευκούς και τους έγχρωμους, τους ετεροφυλοφίλους και τους ομοφυλοφίλους. Ένα αίτημα που πηγάζει από την κοινωνία το επεξεργασθήκαμε, το στοχασθήκαμε, το εξειδικεύσαμε, το εμπλουτίσαμε – αλλά δεν κατορθώσαμε να το κάνουμε σε όλα ή σε ορισμένα κρίσιμα πεδία. Κι έτσι το αίτημα αυτό είναι πάντα μπροστά μας. Και πάντα επίκαιρο. Το θέμα είναι πώς η αλλαγή στα ήθη και τις νοοτροπίες θα μπορέσει να αγγίξει και τον χώρο της εργασίας.

B.B.: Η κριτική, επιμένετε σε αυτό το σημείο, δεν έχει πεδίο μόνο την κοινωνία αλλά και τη ζωή του ατόμου. Υπό την έννοια αυτή, θέτετε ένα ζήτημα καλλιέργειας του εαυτού, μιας διαδικασίας που έχει ως σκοπό να κρατήσει μια λελογισμένη ισορροπία ανάμεσα στην επιτακτικότητα και την αιχμηρότητα της κριτικής, αλλά και ανάμεσα στους διάφορους κριτές που πολεμούν μέσα μας. Μια κριτική που θα μπορούσε να ασκηθεί σε αυτό το πρότυπο του εαυτού αρκείται σε ένα μάλλον φαρμαλιστικό κριτήριο, την ισορροπία μεταξύ δυνάμεων και κλίσεων όποιες και αν είναι αυτές. Αναρωτιέμαι γιατί αποφεύγετε να προτείνετε ένα πιο ουσιαστικό κριτήριο – σε αντίθεση από το πολιτικό πεδίο, όπου τάσσεσθε σαφώς υπέρ ουσιαστικών ιδεωδών;

M.W.: Δεν είμαι ούτε ψυχολόγος ούτε ψυχαναλυτής. Ούτε επιχειρώ να κατασκευάσω μια θεωρία της ανθρώπινης φύσης. Ο σκοπός μου στο *Thick and Thin*¹ ήταν πολύ πιο ταπεινός. Να εξετάσω σε ποια μορφή του εαυτού αντιστοιχεί η θεωρία που ανέπτυξα στο *Spheres of Justice*² περί της πολλαπλότητας των σφαιρών εντός των οποίων οικοδομείται και εξελίσσεται η ζωή και η δράση των ανθρώπων. Πεποιθήσή μου ήταν ότι ο εαυτός πρέπει να είναι ανοικτός στις διαφορές, να τις λαμβάνει υπόψη, να εμπλουτίζεται από αυτές, να οικοδομείται πάνω τους. Με άλλα λόγια: το επικήριμά μου ήταν λιγότερο θετικό και περισσότερο κριτικό και αρνητικό.

Στόχος μου ήταν οι θεωρίες που προτείνουν τη μονοδιάστατη εικόνα ενός εαυτού υποταγμένου σε ένα ισχυρό και ενιαίο ιδεώδες. Ο εαυτός των εθνικιστών, των σωβινιστών, των φανατικών... Ο μονοδιάστατος εαυτός του αν-

θρώπου που έχει ένα ιδανικό και θυσιάζει όλον τον πλούτο της ζωής του σε αυτό, όποιο και αν είναι. Ο λόγος λοιπόν που δεν πρότεινα ένα ουσιαστικό πρότυπο ζωής είναι, τουλάχιστον στο σημείο τουό, αυτός.

Εντελώς διαφορετικό είναι τα πράγματα ως προς την πολιτική εξουσία και τους πολιτικούς ή κοινωνικούς αγώνες. Εδώ όχι μόνο μπορούμε με ευκολία και σαφήνεια να οριοθετηθούμε απέναντι στα αυταρχικά καθεστώτα με το ένα κόμμα, τη μία ιδεολογία κ.ο.κ, αλλά μπορούμε να σκύψουμε πάνω από την πολιτική πρακτική μας, τη δική μας ή καλύτερα τις δικές μας πολιτικές πρακτικές, και να φωτίσουμε και εν συνεχεία να τροποποιήσουμε ή να απορρίψουμε τις αξίες που εμπεριέχει.

B.B.: Ας πάμε στο γνωστοθεωρητικό πεδίο. Προκειμένου να κρίνω τους άλλους πρέπει να τους κατανοήσω. Και προκειμένου να τους κατανοήσω πρέπει να τους νοήσω ως όντα που δημιουργούν νόημα επικοινωνώντας ο ένας με τον άλλο. Η κατανόηση δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από την αυτοκατανόηση των ιδίων των κοινωνιών, υποστηρίζετε, το δε νόημα είναι η αποκρουστικότητα εμπράκτων επιλογών των κοινωνιών και η κατανόηση έχει ρίζες στην πρακτική τους και όχι στις προθέσεις τους. Δεν αρκείσθε δε σε αυτό: η κατανόηση απαιτεί πολύ συχνά την ανασύσταση των πεποιθήσεων των κοινωνιών. Ποιο είναι το επιστημικό κύρος της κρίσης στην οποία καταλήγει η κατανόηση; Πώς διαχωρίζεται η καλύτερη από τη χειρότερη κρίση;

M.W.: Για να είμαι ειλικρινής δεν ξέρω αν έχω μια πλήρη θεωρία για τα ζητήματα αυτά. Ο σκοπός μου ήταν πάλι πιο περιορισμένος: το πεδίο της ηθικής. Πάντως είναι αλήθεια ότι στο πεδίο της ηθικής το πρότυπο που ακολουθώ είναι συγκεκριμένο, το ερμηνευτικό. Όταν κρίνω ηθικά τον άλλο είναι βέβαιο ότι πριν από όλα πρέπει να τον κατανοήσω, να ερμηνεύσω την πράξη του. Να καταλάβω γιατί κάνει ό,τι κάνει, ποια είναι τα κίνητρά του, πού βασίζεται, τι έχει υπόψη του, ποιες είναι οι αντιλήψεις που επικρατούν ή εν πάση περιπτώσει απαντούν στον περίγυρό του ή την κοινωνία του.

Και ως προς αυτά υπάρχουν καλές και κακές ερμηνείες. Όπως άλλωστε και στη λογοτεχνία. Υπάρχουν καλύτερες και χειρότερες αναγνώσεις του Άμλετ. Κάποιες είναι πιο ενδιαφέρουσες, φωτίζουν περισσότερες ή πιο πολλές ή πιο κρίσιμες πλευρές τους. Στηρίζονται σε λόγους που είναι ισχυρότεροι, αναδεικνύουν πιο σημαντικές πλευρές τους. Και φαντάζομαι το ίδιο συμβαίνει και στην κατανόηση των κοινωνικών γεγονότων. Σε καμία περίπτωση όμως δεν πιστεύω ότι μια ερμηνεία μπορεί να αποβάλει το φορτίο που της προσδίδουν οι συνθήκες υπό τις οποίες διατυπώνεται.

B.B.: Ας δούμε αναλυτικότερα τι συμβαίνει με την ηθική. Υποστηρίζετε ότι η ηθική έχει δυο συνιστώσες, τη μεστή και την ψιλή. Η μεστή είναι οι περί ηθικής αντιλήψεις μιας συγκεκριμένης κοινωνίας με όλη την αντιφατικότητα και τον πλούτο τους, η δε ψιλή έχει οικουμενική ισχύ αλλά, όπως λέτε, φέρει εγγεγραμμένες στο σώμα της τις δεσμεύσεις της καταγωγής

της από τη μεστή ηθική την οποία υπερέρβη. Δεν αφήνει αυτή η στενή συσχέτιση ηθικής και ιστορίας ανοικτό το ενδεχόμενο η ηθική κρίση να περιορίζεται σε ένα πραγματικό γεγονός δεκτικό απλής καταγραφής; Με άλλα λόγια: το ενδεχόμενο να βασίζεται σε ένα επιχείρημα του τύπου «μα όλοι οι σοφοί άνθρωποι μέχρι τώρα αυτό έκαναν»; Πώς αποφεύγετε το ενδεχόμενο οι σοφοί άνθρωποι απλώς να έκαναν κάτι που δεν ήταν σωστό;

M.W.: Το ζήτημα με την ηθική είναι ανάλογο με αυτό που θίγατε πριν. Πού βασίζουμε σε τελική ανάλυση τα επιχειρήματά μας; Κατ' αρχάς η ιδέα είναι ότι από κάπου πρέπει να αρχίσουμε την ηθική επιχειρηματολογία. Και οι ισχύουσες πρακτικές και συμβάσεις είναι αναγκαία αφητηρία. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό: νομίζω ότι και ο Ρωλς με την ιδέα της επάλληλης συναίνεσης είχε κάτι άλλο και πιο βαθύ υπόψη.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα, την απαγόρευση του φόνου. Ο κανόνας αυτός αποτελεί ένα καλό παράδειγμα ψιλής ηθικής. Υπάρχουν όμως πολλές ερμηνείες της επιταγής που εμπεριέχει. Πέρα δηλαδή από την ομοφωνία αρχίζουν οι διακλαδώσεις, οι ιδιαιτερότητες, οι συμπληρώσεις, οι αυτοσχεδιασμοί... Ής προς την ομοφωνία δεν έχουμε πολλά να πούμε – απλώς υπάρχει και, αφού συμφωνήσουμε ότι συμφωνούμε ως προς αυτή, μπορούμε να την αφήσουμε εκεί που είναι: με αυτή την έννοια είναι δεδομένη. Από εκεί και πέρα όμως έχουμε πολλά και ενδιαφέροντα ζητήματα, τη συνηθισμένη προπαρασκευή, την άμυνα κτλ., όλα όσα κάνουν τον φόνο κάτι όξιο να σκεφθεί κανείς σοβαρά – ο καθένας στη δική του διαδρομή, ανάλογα με την ιστορία, την αφήγηση, την παρουσίαση κλπ. Δηλαδή με τη μεστή ηθική. Με τη μεστή ηθική έχουμε να πούμε – και να διαφωνήσουμε. Από αυτά που θα πούμε άλλα είναι περισσότερο ευσταθή, άλλα λιγότερο. Μέσα στη συζήτηση μπορούμε να διακρίνουμε τα μεν από τα δε. Το σίγουρο πάντως είναι ότι δεν υπάρχει μία ορθή, βέλτιστη, εντελώς ικανοποιητική ή πειστική απάντηση.

B.B.: Μπορώ να κατανοήσω τη δυσπιστία σας απέναντι στην αλαζονεία εκείνου που υποστηρίζει ότι κατέχει την αλήθεια. Το ερώτημα όμως επιμένει: πού βασίζεται η δυσπιστία σας αυτή;

M.W.: Στην πεποίθηση ότι η συζήτηση δεν μπορεί ποτέ να τελειώσει – δεν μπορώ να φανταστώ κάτι τέτοιο. Γιατί η ανθρώπινη δημιουργικότητα είναι ανεξάντλητη, γιατί ο άνθρωπος, ένα ον που επικοινωνεί και παράγει νόημα, έρχεται σε επαφή με νέα δεδομένα, έχει νέες εμπειρίες κι έτσι παράγει συνεχώς νέα νοήματα. Έτσι δεν πρέπει να βάλουμε τέρμα σε αυτή τη δημιουργικότητα, να την ανακόψουμε, να την περιορίσουμε ή να την αναστείλουμε. Και αυτός που ισχυρίζεται ότι κατέχει ΤΗΝ αλήθεια, ότι έχει έστω και στιγμιαία την αληθινή γνώση, επιχειρεί κάτι τέτοιο. Είναι σαν να λέει όχι μόνο ότι δεν θα υπάρξουν εμπειρίες και δεδομένα που θα ανατρέπουν αυτό που λέει αλλά και ότι δεν χρειάζεται να υπάρξουν τέτοιες εμπειρίες ή δεδομένα.

B.B.: Μία από τις πιο πολυσυζητημένες ιδέες σας είναι η ιδέα της σύνθετης ισότητας, η ιδέα ότι η ισότητας επιτάσσει τον σεβασμό των εγγενών

σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής αρχών. Η σύνθετη ισότητα αποφεύγει τη Σκύλλα της απλής ισότητας, της αναγωγής σε ένα και μοναδικό κριτήριο ισότητας, και τη Χάρυβδη της τυραννίας, της κατάστασης στην οποία οι ισχυροί ελέγχουν την τύχη των ανίσχυρων. Σημειώνω ωστόσο ότι δεν δίνετε ορισμό της σύνθετης ισότητας. Ποιος είναι ο λόγος αυτής της αυτοσυγκράτησης; Γιατί είναι βέβαιο ότι στο σχήμα της σύνθετης ισότητας χωρούν και ορισμένες αρχές που έχουν ισχύ και εκτός συγκεκριμένων σφαιρών και που μπορούν να ρυθμίσουν π.χ. προβλήματα τα οποία ανακύπτουν στα όρια δυο σφαιρών της κοινωνίας; Τι θα σας εμπόδιζε λοιπόν να ορίσετε τη σύνθετη ισότητα μέσω των εγγενών σε κάθε σφαίρα αρχών και αυτών των διασφαιρικών αρχών;

M.W.: Φοβάμαι ότι ένας τέτοιος ορισμός θα ήταν φαρμαλιστικός, θα άνοιγε πάρα πολλές, άπειρες δυνατότητες. Και τούτο γιατί οι σφαίρες εξαρτώνται από τα άτομα και από τις συνθήκες στις οποίες δρουν. Πώς μπορώ να ξέρω ποιες σφαίρες και ποιες εγγενείς σε αυτές διανοητικές αρχές μπορούν να υπάρξουν; Άρα δεν μπορώ να ορίσω τη συνθήκη της σύνθετης ισότητας παρά δίνοντας έναν πολύ γενικό, άρα άχρηστο ορισμό, έναν ορισμό που, από τη μία, δεν θα μας έδινε πολλές πληροφορίες ενώ, παράλληλα, δεν θα σήμαινε κάτι αλλά θα χρειαζόταν ερμηνεία. Από την άλλη, έτσι θα δημιουργούσα την ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσε να υπάρξει μία, μόνο μία, ιδανική κατάσταση, και έτσι θα έθετα εμπόδια σε μια πολύ πιο ενδιαφέρουσα αναζήτηση. Την αναζήτηση των αρχών διανομής που προσιδιάζουν στη ζωή της κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από την αδυναμία αναγωγής της πολυπλοκότητας και της ετερογένειάς της σε μία αρχή.

B.B.: Η σύνθετη ισότητα σας επιτρέπει να ικανοποιήσετε το αίτημα του περιορισμού της τυραννίας, που σύμφωνα με πολλούς μελετητές σας είναι το βασικό σας μέλημα, ακόμη και της τυραννίας που αποκρύπτεται υπό την απλή ισότητα. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η σύνθετη ισότητα αρκεί για τον περιορισμό της τυραννίας. Είσατε από τους θεωρητικούς μιας Αριστεράς που ανδρώθηκε με την υπεράσπιση των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών. Ποια είναι λοιπόν σήμερα η αξία των δικαιωμάτων; **M.W.:** Τελευταία ασχολήθηκα με αυτό το ζήτημα αναλύοντας το παράδειγμα της ανθρωπιστικής επέμβασης. Ένα από τα πολύ στοιχειώδη δικαιώματα είναι το δικαίωμα στη ζωή, ένα από τα δικαιώματα που συναποτελούν τη μινιμαλιστική ηθική. Το δικαίωμα αυτό είναι μια επιταγή την οποία, πιστεύω, δεν μπορούμε να παραβιάσουμε. Όχι μόνο το κράτος δεν έχει αρμοδιότητα να αφαιρεί ζωές, αλλά κι αυτό είναι ένα επιπλέον βήμα, οφείλει να επεμβαίνει όταν αφαιρούνται αλλού μαζικά ζωές. Οι μαζικές δολοφονίες αποτελούν ένα τέτοιο παράδειγμα, όπως π.χ. στη Σομαλία. Πρέπει να σταματήσουμε εδώ; Όχι, πιστεύω. Ως ποσό πρέπει όμως να προχωρήσουμε;

Ο Αμάρτια Σεν έχει δείξει πολύ πειστικά ότι οι λοιμοί πολύ συχνά έχουν πολιτικά αίτια, αίτια που σχετίζονται με τον τρόπο διανομής

και το σύστημα εξουσίας. Όταν λοιπόν πολλοί άνθρωποι στερούνται τη ζωή τους επειδή ένα καθεστώς δεν μπορεί, αντίθετα μάλιστα, να την εγγυηθεί, όταν δηλαδή χάνονται μαζικά ανθρώπινες ζωές λόγω της ανθρώπινης διαφθοράς, ανικανότητας, αδιαφορίας ή και σκληρότητας, μισαλλοδοξίας κτλ., δεν έχουμε υποχρέωση να επέμβουμε προσπαθώντας να επηρεάσουμε αυτούς τους παράγοντες; Δεν έχουμε υποχρέωση που απορρέει από την υποχρέωσή μας να σεβόμαστε το δικαίωμα του ανθρώπου στη ζωή, που εν προκειμένω πλήττει η παράλειψη κάποιων; Πιστεύω πως ναι. Είναι αλήθεια πως η υποχρέωση αυτή πρέπει να υλοποιηθεί με πολλή προσοχή, με σεβασμό και γνώση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων κτλ. Αυτό είναι άλλο ζήτημα, ζήτημα εφαρμογής. Αλλά μου φαίνεται δύσκολο να σπκώσω τα χέρια μπροστά στην καταπίεση της τοπικής εξουσίας και να μη βοηθήσω αυτούς που υποφέρουν ή αντιτάσσονται σε αυτήν.

B.B.: Σε πολλά κείμενά σας αναδεικνύετε τη σημασία των εθελοντικών συσσωματώσεων. Είναι ενδιαφέρον όμως ότι δεν μοιραζόσαστε τη ρεπουμπλικανική νοσταλγία περί πολιτών που εκφράζουν το γενικό καλό – παρότι, ως θυμηθούμε τον Putnam και τη θεωρία του περί του μοναχικού παίκτη του bowling, κάποιοι θα ισχυρίζονταν ότι αυτό το ρεύμα έχει βαθιές ρίζες στην αμερικανική κοινωνία. Πού έγκειται η αξία της κοινωνίας των πολιτών;

M.W.: Θα ήθελα από την αρχή να ξεκαθαρίσω ότι δεν πιστεύω στην κοινωνία των πολιτών αυτήν καθ' εαυτήν. Η κοινωνία των πολιτών κατά κανόνα εξαρτάται από το κράτος: το κράτος είναι εκείνο που μέσω διαφόρων τρόπων χρηματοδότησης, διοικητικής παρέμβασης κτλ. συγκροτεί και οργανώνει την κοινωνία των πολιτών, η οποία χωρίς τη στήριξή του δεν θα υπήρχε ίσως. Για παράδειγμα, οι θρησκευτικές οργανώσεις στις Η.Π.Α. διανέμουν χρήμα και πρόνοια, που όμως αρύονται από το κράτος. Υπό την έννοια αυτή η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί μια αυτόρκτη και αντίθετη με το κράτος οντότητα.

Από την άλλη, η κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί έναν μηχανισμό ισότητας και αρμονίας. Υπάρχουν στους κόλπους της ισχυρότερες και ασθενέστερες οργανώσεις. Και η δύναμη που ασκούν είναι άνιση. Ενδεχομένως δε να πρέπει να εξισωθεί. Π.χ. γιατί οι μαύροι Βαπτιστές να έχουν λιγότερη δύναμη από τους Λευκούς Λουθηranούς; Αυτό είναι συνεπώς άλλο ένα πεδίο παρέμβασης του κράτους, που καλείται να ενισχύσει τους ασθενέστερους αναδιανέμοντας πόρους ή ευκαιρίες. Η δυσκολία βέβαια εδώ είναι να μην παρεμβαίνει το κράτος σε θέματα πεποιθήσεων κτλ., να μη θέτει σε κίνδυνο την ανεκτικότητα και την ανεξίτηρσκία. Χρειάζεται λοιπόν κι εδώ περίσκεψη.

Για να γυρίσω όμως στο ερώτημά σας – προσεγγίζοντας την κοινωνία των πολιτών με περισσότερη ευμηνεία. Παρά τις επιφυλάξεις μου έχω εμπιστοσύνη στο δυναμικό που κρύβει η έννοια αυτή. Η κοινωνία των πολιτών, ή καλύτερα αυτές οι επί μέρους, ετερογενείς, χαλαρές και ασύνδετες μεταξύ τους κινήσεις

μπορούν να στεγάσουν διαφορετικές πλευρές κάθε ανθρώπου και να δημιουργήσουν ευνοϊκό περιβάλλον για αυτές. Έτσι όχι μόνο στηρίζουν και δίνουν μορφή στο αίτημα σεβασμού της πολυμορφίας αλλά τροφοδοτούν μια αποκεντρωμένη αλλά πολύ ελπιδοφόρα εκδοχή της δημόσιας σφαιράς. Ελπιδοφόρα γιατί μας επιτρέπει να σκεφθούμε και να δοκιμάσουμε στην πράξη μια ρεαλιστική και ταυτόχρονα αυθεντική συνθήκη συνύπαρξης, αλληλεγγύης και ανεκτικότητας, μια συνθήκη στην οποία, παρότι οι περισσότεροι δεν συμμετέχουν με όλη τους την ύπαρξη και παρότι επικρατεί έντονη κινητικότητα και αστάθεια, διαμορφώνονται ισχυροί δεσμοί και γνήσιες σχέσεις. Από τη γενική αυτή αρχή απορρέουν ειδικότερες λειτουργίες και καθήκοντα της κοινωνίας των πολιτών, από τον έλεγχο της εξουσίας μέχρι τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση των πολιτών.

B.B.: Το ζήτημα της ανεκτικότητας μας οδηγεί στο θέμα των διεθνών σχέσεων σήμερα. Έχετε εκδηλώσει και μια λελογισμένη αισιοδοξία μιλώντας θετικά π.χ. για το πείραμα της Ενωμένης Ευρώπης. Από την άλλη, στην Ευρώπη το ζούμε έντονα, αρχίζει να τίθεται με ένταση επί τάπητος το ζήτημα της συμμετοχής των πολιτών. **M.W.:** Κατ' αρχάς θα ήθελα να τονίσω ότι ο λόγος περί δημοκρατικού ελλείμματος και μειωμένες συμμετοχής είναι κάπως υπερβολικός. Ας μην ξεχνούμε ότι οι Ευρωβουλευτές εκλέγονται απευθείας από τους λαούς και τους πολίτες της Ευρώπης, τα δε άλλα πολιτικά όργανα της Ένωσης εκπροσωπούν δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις σε εθνικό επίπεδο. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με την κανονική λειτουργία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: οι Ευρωπαίοι ορίζουν είτε απευθείας είτε μέσω των κυβερνήσεών τους, τις οποίες όμως έχουν οι ίδιοι ψηφίσει, τα πολιτικά όργανα της Ένωσης. Επίσης δεν πρέπει να υποτιμούμε μια διαδικασία, που είναι εν εξελίξει: την παρουσία παρατάξεων που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα – οι περισσότερες πολιτικές ομάδες της Ε.Ε. είναι τέτοιες, αν όχι ευρωπαϊκές πάντως υπερεθνικές, παρατάξεις. Είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχουν πια ή δεν έχουν το βάρος που είχαν θεσμοί όπως η Σοσιαλιστική Διεθνής. Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι δεν λειτουργούν ήδη σημαντικοί πολιτικοί θεσμοί που υπερβαίνουν τα σύνορα. Ας σκεφτούμε το χαστούκι που δέχτηκε η Επιτροπή του Σχεδίου συντάγματος του Ζισκάρ ντ' Εσταίν όταν επιχειρήσε να περικόψει τις εξουσίες του Ευρωκοινοβουλίου.

Παρόλα αυτά μπορούν και πρέπει πολλά να γίνουν. Και όχι μόνο στο επίπεδο των αναγνωρισμένων και πιο παραδοσιακών φορέων. Ακόμα και αν δεχθούμε ότι δεν υπάρχει δημοκρατική συμμετοχή στα ευρωπαϊκά κόμματα, σιγά-σιγά βλέπουμε να εμφανίζονται υποψήφιοι προερχόμενοι από τη μία χώρα σε μίαν άλλη χώρα στο πλαίσιο της κοινής υπερεθνικής παράταξης. Και πέρα από αυτό, υπάρχει και η κοινωνία των πολιτών. Όπως είπαμε πριν, είναι σαφές ότι δεν μπορεί να αποτελέσει, αντίθετα με ό,τι θα ήθελαν πολλοί, εναλλακτική λύση προς το κράτος. Μπορεί όμως να επιτελέσει άλλες, πολύ σημαντικές λειτουργίες, σε ευρωπαϊκό

επίπεδο: μπορεί, πρώτον, να περιορίσει και να ελέγξει το κράτος. Μπορεί, δεύτερον, να αποτελέσει χώρο πειρατισμού και πολιτικής πρωτοβουλίας. Μπορεί, τρίτον, να αναλάβει μέρος των αρμοδιοτήτων της κρατικής μηχανής. Μπορεί, τέταρτον, να κινητοποιήσει και να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες, εκμεταλλευόμενη την ετερογένειά της, και να τους κάνει να νιώσουν ότι τα δημόσια πράγματα δεν περιορίζονται στα τείχη της παραδοσιακής πολιτικής αλλά, αντίθετα, τους αφορούν - ακόμα και όταν συζητούνται σε υπερεθνικό επίπεδο.

B.B.: *Είσαστε από τους πρώτους που, σε πολύ πιο δύσκολες εποχές, έχετε γράψει για τον πόλεμο ως ηθικό πρόβλημα. Αν, από τη μία, βρήκατε ευκαιρία να καταγγείλετε την πολιτική των Η.Π.Α. στο Βιετνάμ, από την άλλη αποφύγατε και έναν βολικό φιλειρηνισμό και έναν εύκολο ρεαλισμό. Τώρα όμως τίθεται ένα άλλο ερώτημα ιδίως μετά το Ιράκ: Ποιος αποφασίζει; Ποιος λογοδοτεί σε μια δημοκρατία;*

M.W.: Είναι σημαντικό ότι τα τελευταία χρόνια τουλάχιστον η ενημέρωση των πολιτών είναι πολύ πιο βαθιά και άμεση από ό,τι παλαιότερα. Σε σχέση με το Βιετνάμ ή ακόμη χειρότερα με την Κορέα έχουμε κάνει κάποια βήματα. Για παράδειγμα και στους δυο πολέμους του Κόλπου, ανεξάρτητα από το αν συμφωνούσε κανείς με αυτούς ή όχι, οι πολίτες της Αμερικής ήταν σε γενικές γραμμές ενήμεροι για τις εξελίξεις και τις αποφάσεις, και έτσι η εξουσία με τη σειρά της δεσμευόταν από τη γνώμη και τη στάση τους. Υπό ιδανικές συνθήκες και οι αποφάσεις για την κήρυξη πολέμου ανήκουν σε δημοκρατικά εκλεγμένα όργανα και υπόκεινται στον πλήρη δημοκρατικό έλεγχο - τα όργανα αυτά είναι συνεπώς υπόλογα και εκτίθενται στη δημόσια κριτική και τον ανοικτό πολιτικό, συμπεριλαμβανομένου του κοινοβουλευτικού, έλεγχο. Στην πραγματικότητα βέβαια οι ιδανικές συνθήκες δεν υπάρχουν. Εν τούτοις θεωρώ μια καλή στιγμή της δημοκρατίας την αγόρευση του Βρετανού πρωθυπουργού και τη συζήτηση στη Βουλή για τον πόλεμο στο Ιράκ - άλλο αν διαφωνώ με την απόφαση που ελήφθη. Το ίδιο ισχύει και για τις Η.Π.Α. στην περίπτωση αυτή. Αυτή δε η δημοκρατική στιγμή έχει και βαθύ ουσιαστικό περιεχόμενο. Άλλωστε αυτό είναι που είπε και ο Γερουσιαστής Κέρρυ: δίνω την ψήφο μου στον Πρόεδρο Μπους, συμμετέχω στην απόφασή του, για να τον ενισχύσω όχι για να κάνει πόλεμο, αλλά για να αποφύγει τον πόλεμο όσο μπορεί. Ακόμα και αν διαφωνεί λοιπόν κανείς με τη συγκεκριμένη θέση υπέρ του πολέμου, όπως εγώ, δεν πρέπει να υποτιμά τη δημοκρατική διαδικασία που οδήγησε σε αυτήν. Κι αυτό είναι κάτι καινούριο.

B.B.: *Ας κλείσουμε πηγαίνοντας σε ακόμη πιο ειδικά ζητήματα. Στην Αμερική σήμερα. Τι, κατά τη γνώμη σας, βρίσκεται πίσω από τη νίκη του Μπους - πέρα από τις μεγάλες βιομηχανίες; Μήπως ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός και η εμμονή με την ασφάλεια αποτελούν ενδείξεις μιας βαθύτερης συντηρητικής στροφής του αμερικανικού λαού, που νιώθει να διαβρώνονται οι αξίες που έδιναν νόημα στη ζωή του; Μήπως το νόημα της ζωής έχει ξαναγίνει πολύ κεντρικό ζήτημα;*

M.W.: Ακόμη δεν έχει τελειώσει η οριστική εκτίμηση των αποτελεσμάτων. Από τα μέχρι τώρα όμως στοιχεία δεν φαίνεται να υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στο αποτέλεσμα και σε μια βαθύτερη συντηρητική στροφή της αμερικανικής κοινωνίας. Στις πολιτικές π.χ. που έγινε δημοψήφισμα για τον γάμο των ομοφυλοφίλων δεν βγήκαν ενισχυμένοι οι Ρεπουμπλικάνοι.

Παρόλα αυτά υπάρχει πρόβλημα, αν και δεν πιστεύω ότι αρκεί για να εξηγήσει την ήττα των Δημοκρατικών. Η Αριστερά και γενικότερα οι φιλελεύθεροι να μην στράφηκαν κατά παραδοσιακών, ιδίως θρησκευτικών, τρόπων ζωής, να μην σήκωσαν τη σημαία της ελευθερίας, της ανεκτικότητας και της κοσμικότητας, να μην αμφισβήτησαν ιεραρχίες και παραδοσιακές εξουσίες, αλλά δεν έδωσαν σημασία στο πολιτισμικό περιβάλλον, τις αξίες, τα ιδανικά, τις νοοτροπίες που είναι αναγκαίες για να ριζώσει αυτή η κριτική και να γίνουν πράξη οι ιδέες τους. Και στο έδαφος αυτού του κενού, αυτής της σιωπής αναπτύχθηκε ο φόβος, η ανασφάλεια απέναντι στις μεταρρυθμίσεις και τις αλλαγές. Οι πολίτες φοβούνται, νιώθουν αδύναμοι απέναντι στο άγνωστο, όταν φεύγουν από τη σιγουριά του γνωστού. Κι εμείς αυτό δεν το προσέξαμε αρκετά.

Είναι δε ενδιαφέρον ότι ανάλογες είναι οι εμπειρίες και από άλλες κοινωνίες. Πρόσφατα μελέτησα την τύχη τριών απελευθερωτικών κινημάτων και εν συνεχεία πολιτικών εξουσιών, της Ινδίας, του Ισραήλ και της Αλγερίας. Και στις τρεις χώρες είχαμε απελευθερωτικά κινήματα που στράφηκαν κατά των κατεστημένων παραδοσιακών ιεραρχιών και μάλιστα στο όνομα σοσιαλιστικών ιδεωδών. Και στις τρεις χώρες τα κινήματα αυτά πέτυχαν να ανατρέψουν τους αντιπάλους τους και να ανοίξουν τον δρόμο σε σύγχρονες κοινωνίες και δομές. Και στα τρία φρόντισαν να αναδείξουν τους ήρωές τους, να γιορτάσουν το μεγαλείο της νίκης τους, να εμψυχήσουν ενθουσιασμό στον λαό για τις κατακτήσεις του. Παρόλα αυτά, μερικές δεκαετίες μετά, αυτό που καταπιέστηκε επιστρέφει. Και ζούμε την αναβίωση του θρησκευτικού συναισθήματος - και μάλιστα υπό φονταμενταλιστική μορφή.

Βέβαια στην Αμερική τα πράγματα δεν έχουν φτάσει εκεί: οι περισσότεροι, αν ρωτηθούν, είναι ανεκτικοί και έχουν αποδεχθεί πλήρως τις αξίες της δεκαετίας του '60. Έτσι στα περισσότερα από τα ζητήματα της κοινωνίας κρατούν πολύ ανοικτή στάση και τάσσονται εναντίον των φανατισμών και της μισαλλοδοξίας. Υφίσταται όμως μια πολύ ισχυρή μειοψηφία.

B.B.: *Η Αριστερά, υποστηρίζετε, δεν μπορεί πλέον να επικαλείται παραλλαγές της απλής ισότητας, δεν μπορεί να βασίζεται στο κράτος ως εκφραστή του γενικού καλού, δεν μπορεί να αγνοεί τις μειονότητες ή τις πολιτισμικές διαφορές. Από την άλλη, με εξαίρεση την οκταετία του Κλίντον, οι Δημοκρατικοί, πολλώ μάλλον η Αριστερά ή οι φιλελεύθεροι, δεν έχουν κατορθώσει να συγκινήσουν το εκλογικό σώμα. Τι βλέπετε λοιπόν για το μέλλον στις Η.Π.Α.;*

M.W.: Η Αριστερά έχει πολλή δουλειά - κι όχι μόνο επειδή κάποια σχήματα του παρελθόντος

δεν έχουν πλέον αξία. Σε μια επιφυλακτική απέναντι σε ορισμένες από τις ιδέες της κοινωνία οφείλει να αφουγκραστεί προσεκτικά τις αγωνίες και τα προβλήματα των ανθρώπων. Τα πράγματα ωστόσο δεν είναι δραματικά: η αμερικανική κοινωνία παραμένει μια κοινωνία που πιστεύει στις θεμελιώδεις αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της δημοκρατίας.

Υπάρχει βέβαια η δυσπιστία πολύ μεγάλων μερίδων της, και μάλιστα των οικονομικά ή μορφωτικά πιο αδύναμων, απέναντι στους Δημοκρατικούς, και υπάρχει και η μισαλλόδοξη θρησκευτική Δεξιά. Δεν μπορούμε να εθελουφλούμε. Πρέπει να αναγνωρίσουμε την ύπαρξη και των δύο αυτών δεδομένων. Από τη μία, καλούμαστε λοιπόν να ακούσουμε προσεκτικά τι έχουν να μας πουν οι πρώτοι, τις αγωνίες, τα προβλήματα, τις ανησυχίες τους, να προσπαθήσουμε να μεταφράσουμε τη γλώσσα μας, τα συνθήματά μας, τις ιδέες μας σε αυτά τα στρώματα, να μιλήσουμε τη γλώσσα τους, να τους καταλάβουμε για να μας καταλάβουν, να εξηγήσουμε και να δια φωτίσουμε χωρίς αλαζονεία και υπεροψία. Από την άλλη, καλούμαστε να εκτιμήσουμε ψύχραιμα τη δύναμη της δεύτερης, την οποία υποτιμήσαμε. Μετρούσαμε τις δικές μας δυνάμεις και δεν βλέπαμε τι νέους ψηφοφόρους, ανθρώπους που μέχρι τώρα δεν ψήφιζαν, ενέγραφε στους καταλόγους των Ρεπουμπλικάνων η θρησκευτική Δεξιά, χρησιμοποιώντας μάλιστα τις πιο παραδοσιακές μεθόδους μαζικής κινητοποίησης και προπαγάνδας των Δημοκρατικών.

Η δουλειά είναι πολλή. Και είναι δουλειά εν πολλοίς διαφωτισμού. Αλλά, επαναλαμβάνω, θα ήταν λάθος να αφήσουμε το πεδίο των αξιών, του συναισθήματος, του οράματος στην άλλη πλευρά, και ιδίως στους θρησκευτικούς φονταμενταλιστές. Και θα ήταν εξίσου μεγάλο λάθος να υποστείουμε τον αγώνα μας υπέρ της ισότητας και της αλληλεγγύης. Αυτές ήταν και είναι πάντα οι κινητήριες ιδέες μας και οι μοχλοί κριτικής της κοινωνίας μας. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ *Thick and Thin. The Moral Argument At Home and Abroad* (Notre Dame, Indiana.: University of Notre Dame Press, 1994). Κυκλοφορεί στα ελληνικά υπό τον τίτλο *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων* (Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2003), σε μετάφραση και με εισαγωγή του Βασίλη Βουτσάκη.

² *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality* (NY: BasicBooks, 1983).